زار و جۆرەكانی زار

(**زار**) بەو جیاوازییانە دەوترێت ، كە لە نێوان جۆرەكانی یەك زماندا هەیە ، وەك جیاوازیی ڕێزمان و لایەنی پێكهاتەی وشە و چۆنیەتی دەربڕین.

هەروەك دەزانین ئاخاوتنی مرۆڤێك لە مرۆڤێكی تر جیاوازە

بەم پێیە ئاخاوتنی دێیەك لە دێیەكی تر و شارێك لە شارێكی تر و ناوچەیەك لە ناوچەیەكی تر جیاوازە ، ئەگەر جیاوازییەكەش زۆربوو دەبێتە زار.

بەم شێوەیە ئاخاوتنی هەریەك لە ناوچەی هەولێر و سلێمانی و كەركووك ،...هتد دەوترێت شێوەزارو بەهەموو ئەمانەش دەوترێت زار ئەگەر بەراورد بكرێت لەگەڵ شێوەی ئاخاوتنی ناوچەی كرمانجی سەروو.

هۆكارەكانی دروست بوونی دیالێكت دەگەڕێتەوە

بۆ:

1- هۆكاری كەسی.

2- هۆكاری كۆمەڵایەتی

3- هۆكاری سیاسی.

4- هۆكاری جوگرافی

5- هۆكاری ئابووری.

6- هۆكاری رۆشنبیری.

7- هۆكاری بایۆلۆجی و فیزیكی .

8- هۆكاری فۆنەتیكی.

جۆرەکانی زار:

1- زارە کۆمەڵایەتییەکان :

ئەم جۆرە زارە پەیوەندی بە ئاستی ڕۆشنبیری و خوێندن و لایەنی نەتەوەییەوە هەیە ، واتا بەگوێرەی بەرزی ئاستی ڕۆشنبیری کەسێك لەگەڵ کەسانی تر جیاوازی لە نێوان ئاخاوتنیان دەبێت.

2- زارە پیشەییەکان :

هەر پیشەیەك خاوەنی شێوازی ئاخاوتنی خۆیەتی ، کەبە هۆیەوە لەگەڵ ئاخاوتنی پیشەکانی تر جیادەکرێنەوە بۆنموونە :(پزیشك ، ئەندازیار ، مامۆستا ،کرێکار ، فیتەر...هتد.) هەر یەکەیان کۆمەڵێ وشەو زاراوە بەکاردەهێنن کەتایبەتە بە ئاخاوتنی خۆیانەوە ، ئەگەر پیشەی مامۆستا بە نموونە وەرگرین دەبینین دەیەها وشە بەرچاومان دەکەوێت و بەکاردێت ، کەجیایە لەگەڵ پیشەکانی تر وەك : (تەباشیر ، ڕەحلە ، ماجیك ...هتد)

3-زاری پەتی :

بەو زارە دەوترێ کە دەبێتە شێوەیەکی فەرمی ، بەهۆیەوە نووسین و خوێندن بەمجۆرە دیالێکتە دەبێت ، هەربۆیەشە هەندێ جار بەم زارە دەوترێت زاری فەرمی .

.

4-زاری ڕەمەکی :

بەو قسەو ئاخاوتنانە دەوترێت کە لەسەر شە قام و کۆڵانەکان و بازارو ...هتد بەکاردێت ، ئەمجۆرەیان لە ئاخاوتندا شێوەیەکی ڕەمەکی پێوە دیارە ، بەواتایەکی تر لە هە موو جۆرەکانی تری زار نزمترە .

5- زارە ناوچەییەکان :

لە چوارچیوەی زمانێکدا هەر ناوچەیەك لەگەڵ ناوچەیەکی تر شێوازی ئاخاوتنی جیایە بەجۆرێك هەندێ وشەو زاراوە لە ناو چەیەکی دیاریکراو بەکاردێ بەبێ ئەوەی لە ناوچەکانی تر بەکار بێت

دابەشبوونی زارەکانی زمانی کوردی :

بەگشتی زارەکانی زمانی کوردی بەم شێوەیەی خوارەوە دابەشبکرێت:
1- زاری کرمانجی سەروو (ژووروو): بۆتانی ، جەزیری ، هەکاری ، بادینانی ، شەمدینانی ، بایەزیدی و............ دەگرێتەوە.

2- زاری کرمانجی ناوەڕاست: شێوەزارەکانی (موکری " سۆرانی ، ئەردەلانی ، سلێمانی ، گەرمیانی) دەگرێتەوە.

3- زاری کرمانجی خواروو : شێوەزارەکانی (لەکی ، کرماشانی، کەلهوڕی ، فەیلی ، خانەقینی، لوڕی)دەگرێتەوە.

4- زاری گۆران: (گۆران ، هەورامانی ، باجەلانی ، زازایی) دەگرێتەوە.

زمانی ستاندارد

زمانی ستاندارد ئەو زمانەیە کە لە لایەن زۆرینەی نووسەران ، ئەکادیمیان ، زانایان ، ڕۆشنبیران و کارگێران لە خوێندن و نووسین و زانست و ئەدەبیات و بەڕێوەبردنی کارگێریدا بەکاردێت .

هەر زارێك لەناو هەر زمانێکدا ئەم دەورانەی هەبێت یا باشترە بڵێین بووبێتە زمانی شیعر و ئەدەبیات ، زمانی ڕاگەیاندن ، زمانی خوێندن و زانست هەروەها بڵاوکراوەی هەبێت و بەردەوامی لەم ڕوانەوە بەخۆیەوە دیبێت دەبێتە زمانی ستاندارد.

هۆكارەكانى دروست بوونى زمانى ستاندارد :

1-هۆكارى ئايينى :

بەهۆى بلاْوبوونەوەى بيرو باوەرِيْكى ئايينى يان كتيْبيْكى ئايينى پيرۆز لەناوچەيەكداو لەئەنجامى بلاْو بوونەوەى ئەو ئايينە زمانەكەشى پيرۆز دەبىْ و دەبيْتە زمانى ستاندار وەك : هاتنە خوارەوەى قورئان بەزارى(قورەيشى) و بلاْوبوونەوەى ئاينى ئيسلام بووە هۆى ئەوەى كە زمانى قورەيشييەكان ببيْتە زمانى ستاندار .

2-هۆكارى رِاميارى:

بەهۆى بوونى پارتيْكى سياسى لەناو نەتەوەيەكدا لە ناوچەيەكى ولاْت پەرەسەندنى بيرو باوەرِى ئەو پارتەو بەكارهيْنانى شيْوەى ئەو ناوچەيە بۆ نوسين و لە ئەنجامدا دەبىْ بە بنچينە بۆ ئەو زمانە پەسندكراوە . بۆنموونە لە فەرنسا زمانى پاريس بوو بە زمانى ستاندار.

3-هۆكارى ڕۆشنبيرى :

بەهۆى پەيدابوونى ئەدەبێكى بەرز لەپاڵ هەستێكى نەتەوايەتى كە سەرەتا لەناوچەيەكدا دەست پێدەكات و بلاّو دەبێتەوە و لەهەمووولايەك پەسند دەكرێ و لەنووسيندا لاسايى دەكرێتەوە تا وايلێدێت دەبێتە زمانێكى ستاندار بۆ نموونە: زارى لەندەن بە هۆى كاريگەرى بەرهەمەكانى (شكسپير) لەسەدەى شازدەدا بوبە زمانى ستاندارد لە بەريتانيا.

- مێژووی زمانی کوردی و قۆناغەکانی

زمانی کوردی لە ڕووی مێژووەوە بە چەند قۆناغێکدا تێپەڕیوە، لەوانە:

1- قۆناغی زمانی کۆن:

(7پ.ز) تاکو(550پ.ز) سەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتی میدیا و کۆتایی دەوڵەتی هەخامەنشی، بەڵگەی نووسراو (ئاڤێستا)یە، کە بە شێوەی کۆنی کوردی نووسراوەتەوە و ژمارەی پیتەکانی (60) پیتە، بریتییە لە سروود(گاتا)ی ئایینی زەردەشتی، کە لەلایەن زەردەشت خۆیەوە گوتراوە و بریتییە لە (21) سروودی ئایینی.

2- قۆناغی زمانی ناوەند:

(300ی پ.ز) لە دەستپێکردنی ئەشکانییەکانەوە دەستپێدەکات، کە وڵاتەکەیان خۆراسانی ئەمڕۆ دەگرێتەوە، ئەم قۆناغە دوو بەشە، بەشی یەکەم (پەهلەوی ئەشکانی)یە، ، کۆنترین بەڵگەی نووسراویان ئاڤێستایە، کە لەسەر پێستی ئاسك نووسراوەتەوە، لە چیاکانی هەورامان دۆزراوەتەوە، بەشی دووەم (پەهلەوی ساسانی)تا هاتنی ئایینی ئیسلام سەدەی (7ی زایینی)، بە فەرمانی ئەردەشێر جارێکی تر ئاڤێستا نووسراوەتەوە و کراوە بە ئایینی ڕەسمی دەوڵەت.

3- قۆناغی کوردی شێوەزارە:

ئەم سەردەمە دوای ڕووخانی ساسانییەکان دوای دوو سەدە لە سستی زمانی کوردی و زمانە ئێرانییەکان، واتە سەدەی حەوتەم و هەشتەم زمانی کوردی و زمانە ئێرانییەکان تەنها زمانی ئاخاوتن بوونە و زمانی نووسین و ئەدەبیات بە عەرەبی بووە، ئەم زمانانە پاشەکشەیان کردووە، بەڵام کورد و ئێرانییەکان لە سەدەی نۆیەمی زایینی بەهۆی زیندووبوونەوەی گیانی نەتەوایەتی گەڕاونەتەوە سەر زمانی نەتەوایەتی،

فیردەوسی لە سەدەی نۆیەم داستانی (شانامە) دەنووسێتەوە،

بەڵگەی نووسراوی کوردیش چوارینەکانی باباتاهیری هەمەدانییە، کە بە لوڕی نووسراوەتەوە لەگەڵ هەورامی، کە لە بنەڕەتدا پەهلەوی ئەشکانییە، لێرەوە قۆناغی شێوەزاری زمانی کوردی دەستپێدەکات.

4ـ قۆناغی زمانی نوێ:

لای هەندێك بە سەرەتای سەدەی بیستەم دادەنرێت، بەڵام هەندێکی تر پێیان وایە لەگەڵ دەرچوونی ڕۆژنامەی کوردستان لە 22/4/1898 وەکو ڕووداوێکی ڕۆشنبیری و نەتەوەیی بۆ مێژوی نەتەوەی کورد و بۆ زمانەکەی دەستپێدەکات، پاشان بە بژارکردنی زمانی کوردی لە وشەی بێگانە، قۆناغێکی تری زمانی کوردی دەستی پێکرد.

پلانی زمان و سیاسەتی زمان

زمانی دایك و پارێزگاریكردن لێی

مرۆڤ كە لەدایك دەبێت یەكەمجار بەگریان پێویستیەكانی خۆی دەردەبڕێت ، پاشان وردە وردە فێری زمانی دایك دەبێت ، كەواتە ئەو زمانەی كە مندالّ یەكەمجار لە خێزانی فێری دەبێت پێی دەوترێت زمانی دایك .

بۆئەوەی بتوانین پارێزگاری لە زمانی دایك بكەین پێویستە ئەم خالاّنەی خوارەوە جێبەجێ بكرێت :-

1- هۆشیارکردنەوەی تاکەکانی کۆمەڵ لە گرنگی و ڕۆڵی زمانی دایك لە پاراستنی بوون و کیانی نەتەوەدا.

2- هەبوونی سیاسەتی زمان، وەك بەزۆریکردنی خوێندن بە زمانی دایك لە هەموو ناوەندەکانی خوێندن.

3- بەکارهێنانی زمانی دایك لە ڕاگەیاندنەکاندا، بە هەموو جۆرەکانییەوە، بینراو ، بیستراو ، خوێنراو .

4- دامەزراندنی ناوەندی ئەکادیمیا یان کۆڕی زانیاری تایبەت بە زمان.

5- دانانی چەند لیژنەیەك بە مەبەستی بە دواداچوون بۆ چۆنییەتی پیادەکردنی یاسای زمان لە سەرتاسەری وڵاتدا.

6- هەوڵبدرێت لە تەکنەلۆژیاکانی سەردەمدا زمانی دایك بەکاربهێنرێت.

ڕێنوسی زمانی کوردی و گرفتەکانی

لە کوردستان دوو جۆرە ڕێنوسی ئەلفبێ بەکار دەهێنرێت :

یەکەم : ڕێنوسی ئەلفوبێی عەرەبی:

لە دوای بڵاوبوونەوەی ئاینی ئیسلام لە کوردستان ، ئەلفبێی زمانی عەرەبی بوو بە ئەلفبێی نووسین ئەلفبێی زمانی عەرەبی لەبەر ئەوەی بەشی هەموو دەنگەکانی زمانی کوردی نەدەکرد ، بۆیە چەندین گۆڕانکاری بەخۆیەوە بینیوە :

1- لەیەکەم هەنگاودا هەوڵی ئەوە دراوە ئەو دەنگانەی کە لە زمانی عەرەبی دا پیتیان بەرامبەر نەبووە لە زمانی کوردی دا پیتیان بۆ دروست بکرێ وەکو (پ ، چ، ژ ، ڤ، گ).

2- دواتر هەوڵی ئەوە دراوە سێ حەرەکەتەکەی زمانی عەرەبی (فتحە ، ضمة ، کسرە) لە کوردیدا (ە ، و ، ی) یان بۆ دابنرێ. هەروەها هەست بە قەڵەوی و لاوازی دەنگەکانی (ر ، ل) کرا.

3- لە دەوروبەری شەڕی جیهانی دووەم (ˇ) خرایە سەر (ۆ) و (ێ) .

- دووەم : ئەلفبێی لاتینی :

- مێژووی نووسین بە ئەلفبێی لاتینی دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتای سەدەی بیستەم , لەپاش دامەزراندنی دەوڵەتی تورکیای نوێ ، دەستەیەك لە ڕووناکبیرانی کورد بە نامیلکە هەوڵیان داوە ئەو ئەلفبێیە لە ناو کوردان بسەپێنن ، ئەو هەوڵەش زیاتر سیاسی بووە ،نەك زمانەوانی

- **سەبارەت بە دامەزراندنی ئەلفبێی لاتینی لە ناوکوردان ڕای جیاواز هەیە**

ـ هەندێك ئاماژە بەوە دەکەن کە (لوتفی فیکری) دامەزرێنەری کۆمەڵەی (کوردستانی خۆشەویستان)لە ساڵی 1912 هەوڵی داوە ئەلفبێی لاتینی بۆ زمانی کوردی دابنێت .

- ـ لەلایەکی تر (عەبدوڵا جەودەت) لەساڵی 1913 کاری بۆ ئەم جۆرە ئەلفبێیە کردووە.

- ـ هەروەها ئاماژە بە هەوڵی (شوکری فەزلی) شاعیر دەکرێ لەدانانی ئەلفبێی لاتینی.

- ـ بەڵام، بەلای زۆربەی شارەزایان ئەلفبێی پرۆفیسۆری کورد (عەرەبی شەمۆ) لەساڵی 1927 بەدیارترین ئەوئەلفبێیە دادەنێن کە بەکارهێنانێکی بڵاوی هەبووەو کاریگەرییەکی بەرچاوی بەسەر ئەلفبێی کوردییەوە هەبووە .

فۆنیمەکانی زمانی کوردی بە ڕێنووسی عەرەبی و لاتینی:

زمانی کوردی دوو ڕێنووس بەکاردێنێت (عەرەبی و لاتینی) . عەرەبی لە لایەن کوردەکانی عێراق و ئێرانەوە بەکاردێت و ڕێنووسی لاتینیش لای کوردەکانی ئەرمینیا و ئازەربایجان و تورکیا و سوریا بەکاردێت . فۆنیمەکانی زمانی کوردی دوو بەشن:

1- نەبزوێنەکان:

فۆنیمە نەبزوێنەکانی زمانی کوردی ژمارەیان (28) فۆنیمە

فۆنیمەکان بە پیتی عەرەبی و لاتینی بریتین لە :

لاتینی	عەرەبی
B	ب
P	پ
T	ت
D	د
K	ك
G	گ
C	ج
Ç	چ
Q	ق
F	ف
V	ڤ
S	س
Ş	ش

لاتینی	عەرەبی
J	ژ
Ĥ	ح
X	خ
6	ع
	غ
H	ھ
M	م
N	ن
L	ل
Ĺ	ڵ
R	ر
Ŕ	ڕ
W	و
Y	ی
Z	ز

2- بزوێنەکان :

فۆنیمە بزوێنەکانی زمانی کوردی ژمارەیان (8) فۆنیمە ، کە بریتین لە :

لاتینی	عەرەبی
A	ا
E	ە
U	و
Ŭ	وو
O	ۆ
Ĭ	ی
Ĕ	ێ
i	بزرۆکە

بەشی چوارەم : ئەدەبی کوردی